

DOI: <https://doi.org/10.69722/1694-8211-2024-59-147-152>

УДК: 81*38

*Алымбаева З. А., филол. илимд. канд., доцент
e-mail: zarul1982@mail.ru,
ORCID: 0000-0002-6380-6496,
Ж. Баласагын ат. КУУ
Бишкек ш., Кыргызстан*

КӨРКӨМ ТЕКСТТЕ КАЙМАНА ИНФОРМАЦИЯНЫН СТИЛДИК КАРАЖАТТАР АРКЫЛУУ ТУЮНДУРУЛУШУ

Макалада көркөм тексттеги каймана информациянын стилдик каражаттар аркылуу туюндурулушу, автордун ачык айтпаган подтексттик нюанстарын, көркөм тексттеги көмүскө ойду же маанини, подтекстти ачып берүүдө, тексттин жалпы идеялык маанисин, негизин жетик туюндурууда стилдик каражаттардын орду тууралуу маалымат берилет. Стилдик каражаттар текстке көркөмдүк, кошумча маанилерди, каймана маанилерди берүү менен, автордун чыгармачылык талантынын дараметинен да кабар берери айтылат. Бардык эле тексттер окурмандын ой жүгүртүүсүн өстүрүп, окурманды ойго салып, суктандырып, улуу чыгарма катары адабиятта орун албастыгы белгилүү экендигин, ал чыгармачылык талант, тилдик каражаттар менен иштей билүү менен байланыштуу экендиги макалада белгиленет. Тилдик каражаттардын стилдик коннотациясын стилдик талдоого алуу залкар жазуучу Ч. Айтматовдун тексттеринен алынган мисалдардын негизинде жүргүзүлөт.

***Түйүндүү сөздөр:** көркөм текст, каймана маани, стилдик каражат, стилдик коннотация, информация, лингвистика.*

*Алымбаева З. А., канд. филол. наук, доцент
e-mail: zarul1982@mail.ru,
ORCID: 0000-0002-6380-6496
КНУ им. Ж. Баласагына,
г. Бишкек, Кыргызстан*

ВЫРАЖЕНИЕ СТИЛЕВЫМИ СРЕДСТВАМИ ИНФОРМАЦИИ ПЕРЕНОСНОГО ЗНАЧЕНИЯ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

В статье приводятся сведения о выражении переносных значений в тексте посредством стилистических средств, об информации в художественном тексте, скрытые автором нюансы, скрытой идее или смысле в художественном тексте, рассматривается роль стилистических средств при выражении общего идеологического смысла текста. Стилистические средства выражают и потенциал творческого таланта автора, придавая тексту художественные, образные значения. В статье отмечается, что не все тексты развивают мышление читателя, заставляют читателя задуматься, очаровывают и как великое произведение не имеют места в литературе, это творческий талант, умение работать языковыми средствами. На примере текстов великого писателя Ч. Айтматова проводится стилистический анализ стилистических коннотаций языковых средств.

***Ключевые слова:** художественный текст, образное значение, стилистические средства, стилистическая коннотация, информация, лингвистика.*

Художественный текст, подтекст, стилистические средства, стилистическая коннотация, нюанс, проза, лирика, информация, лингвистика.

*Alimbaeva Z. A., cand. philol. science, docent
e-mail: zarul1982@mail.ru,
ORCID: 0000-0002-6380-6496
KNU named after J. Balasagyn
Bishkek, Kyrgyzstan*

EXPRESSION MEANINGFUL INFORMATION IN A FICTION TEXT BY
STYLISTIC MEANS

The article provides information about the expression (meaning) in the subtext of stylistic media in a literary text, nuances hidden by the author, a hidden idea or meaning in a literary text, revealing the subtext, the general ideological meaning of the text, the main meanings of stylistic means are considered. Stylistic means also express the potential of the author's creative talent, giving the text artistic, imaginative meanings. The article notes that not all texts develop the reader's thinking, make the reader think, fascinate, and as a great work have no place in literature, it is a creative talent, the ability to work with linguistic means. Using the example of the texts of the great writer Ch. Aitmatov, a stylistic analysis of stylistic connotations is carried out.

Keywords: Artistic text, figurative meaning, stylistic means, stylistic connotation, information, linguistics.

Адамзат жашоосунун ар кандай мезгилдеринде, коомдук өнүгүүнүн, тарыхый жагдайлардын ар түрдүү этаптарында көркөм сөз өнөрү адамзатынын руханий дүйнөсүнө жакшылыктын үрөнүн сээп, жакшылыкка үндөп, дем берип, делебесин козгогон сүйүү тартуулап, чаалыккан көңүлдү эс алдырып жашап келген.

Сөз өнөрүнүн керемет күчү тилчилердин көңүл чордонундагы негизги маселелердин бири болуп, көптөгөн кызыгууларды жаратып, бул багытта тил илиминде изилдөө иштери актуалдуу маселелердин катарын толуктайт. Лингвистикадагы бул изилдөөлөрдүн багыттары, жалпы фонун ар түрдүү. Көркөм стилде көркөм информацияны туюндуруунун негиздери, багыттары, жолдору ар түрдүү. Көркөм чыгармаларда тексттин көркөмдүүлүгүн арттыруу үчүн, тилдик каражаттарды маанилик жактан тереңдетип, кошумча маани сиңирип, подтексттик информацияны, автордун ачык айтпаган подтексттик нюанстарын, көмүскө каткан оюн кыйыр маанилерди чөгөрүү, тексттин жалпы идеялык маанисин, сөз төркүнүн, идеяны “кыл жип менен байлап”, окурмандын акыл-сезимин, ой жүгүртүүсүн, андап билүүсүн, ойчабытын өстүрүү аркылуу таасир этүү үчүн, адам сезимин өтө ийкемдүү берүү, информативдик негизин жетик туюндуруу сөз маанилерин ого бетер тереңдетип, кулактын моокумун кандырган, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат.

Көркөм текстте тилдик каражаттарды чыгармачылык менен, кынаптап кыш койгондой кылдат колдонуу, тилдик каражаттарга кошумча маани чөгөрүү менен көркөмдүк чыңалуунун кыл чокусуна жеткирүү – негизги маселелердин бири. Көркөм тексттерде подтексттик маани, андагы кыйытылып туюндурулган маңыз өзгөчө ыкмада туюндурулат. Мына ошондуктан стилдик боёк маселеси көркөм сөз өнөрүнүн бүткүл турпатын, түгөл дүйнөсүн түзүп турган маңызды ачып берүүдө негизги маселелердин бири.

Чыныгы калемгерликтин белгиси, нукура таланттуулуктун “жашырын сырларынын” бири – тилдик каражаттардын маанилеринин кеңейтилиши, ар бир каражатка, анын тулкусуна, текстке олуттуу, өтө маанилүү жүктүн жүктөлүшү. Автор көркөм сөз каражаттарынын ар бирин чыгармачылык менен кынай билгенде гана ал текст окурманга эстетикалык ырахат тартуулап, көркөм дүйнөнүн табылгасына айланып, адамдардын ички жан дүйнөсүнүн тазарышына, акыл-сезиминин түгөнгүс руханий гүлазык алышына көмөкчү болот. Чыгармачылык нукура талант, көрөңгөлүү жан дүйнөнүн күчү, турмушту көркөм текстте поэтикалык дүйнөнүн өзгөчө бир ыкмалары менен окурмандын акыл-сезимине таасирдүү, элестүү, образдуу жеткирүүнүн өзүнчө бир формасын таба билүү, көркөм

тексттин ажарын ачкан стилдик каражаттарды чебердик менен пайдалана билүү көркөм текстти адамзатынын акыл-сезимин бүлүккө салган керемет күчкө эгедер кылат. Көркөм материал, көрөңгөлүү идея жана аны берүүнүн гениалдуу ык-амалдарынын бири-бирине дал келген гармониясы асылдык аземи, көркөмдүк күчү бийик, жугумдуу поэзиянын нукура үлгүлөрүнө кошулуучу уникалдуу көркөм текстти жаратат.

Көркөм стиль өзүнүн образдуулугу, экспрессивдүүлүгү, эмоциялуулугу жана эстетикалуулугу менен башка стилдерден айырмаланат. Бул стилде элдик тилдин бардык байлыгы, көркөмдүк кудурети, элдин рухий казынасы ачылат. Калемгерлер тилдик каражаттардын демейде байкалбаган сыйкырдуу мүмкүнчүлүктөрүн пайдалануу менен, көркөм тексттин ажарын ачып, көркөм ыкмалар менен тилди байытат.

Көркөм текст – тил өнөрү. Тил байлыгын, тилдик каражаттарды өз орду менен чебердеп колдонуу аркылуу көркөм сөз алкагында ар кандай жакшы ой өз тереңдигине жетип, ар кандай кызыктуу сюжет, ар кандай көркөмдөлгөн жаратылыш сүрөттөрү, ар кандай бийик идея көркөм сөздүн күчү менен көркүнө чыгат.

Бул айткандарыбыз толук ынандуу болсун үчүн кыргыз атын дүйнө окурманына таанымал кылган улуу жазуучу Ч. Т. Айтматовдун “Саманчынын жолу” повестинен мисал алып, бейтарап каражаттардын фонунда стилдик каражаттар кандайча көркөм образ түзүүчү касиетке ээ болуп, өзүнүн тутумуна, тулкусуна, боюна кошумча маанилерди, нюанстарды туюндурарын ачып берүүгө аракеттенип көрөлү.

“Токтобойт! Токтобойт!”- деп колун шилтеп, бизди көкүрөккө түрткүлөп, темир жолдон четтете берди эле, ошол учурда “Апа-а! Алима-ан!” деген кыйкырык жаныбыздан угула түштү. Майсалбек! Алда, айланып, согулуп кетейин балам ай, бир колу менен вагондун туткасын карманып, боюн сыртка таштап, туманын булгалап коштошуп өтүп бара жаткан экен. “Майсалбек!”- деп кыйкырганымды бир билем. Ошол чагылгандай оокумда Майсалбектин өңү-түсү бир даана көрүндү: шинелинин этектери шамалга чамынып, чачы желпилдеп, жүзүндө, көзүндө – өкүнүч да, сүйүнүч да, учурашуу да коштошуу да! Арылдаган шамал анын кыйкырыгын жула качып, Майсалбектин ушул түрүн көз айрыбай, ал алыстаган сайын поезд менен кошо жарышып, эшелондун эң арткы вагону жанымдан өтө чыкканда, артынан дагы жүгүрө түшүп, жүзтөмөнүмдөн жыгылдым. Ай, ошондо боздогонумай, какшаганумай! Ок жааган майданга кетип бара жаткан уулумдун ордуна темир жолду кучактап, коштошуп жаттым. Дөңгөлөктөрдүн рельсиге чыкылдап урунганынан улам алыстап кете берди.

Азыр да кээде ошол эшелон кулагымды тундуруп, куйрук улаш эки паравоз алып-учкан вагондор мээмди как жарып өткөнсүйт”.

Диалектиканын универсалдуу үч мыйзамынын бири болгон карама-каршылыктардын биримдигинин жана күрөшүнүн мыйзамына ылайык, жашоо карама-каршылыктан турат эмеспи. Адам баласы кара болбосо акты, түн болбосо күндү, өлүм болбосо өмүрдү, жаман болбосо жакшыны, оору болбосо ден соолукту, арман болбосо сүйүнүчтү барктай алат беле? Бул тексттеги эне менен баланын сагынычка, кусалыкка толгон жолугушуусундагы жетине албаган сүйүнүчү ошол замат арман менен коштолот, согушта жүргөн уулун аман көрүү Толгонайдын гана маңдайына гана жазылган бакыт болсо керек. Бирок бул бакыт ошол замат арман менен беттешет. Эне-баланын карама-каршы багытка кетип жаткан эшелондордун ортосунда калуусу болумуштун бул карама-каршылыгын толук чагылдырат. Сүйүнүч менен өкүнүчтүн, бакыт менен армандын, учурашуу менен коштошуунун, жөн эле коштошуу эмес, түбөлүккө коштошуунун айыгышкан тиреши, эне баланын бири-бирине ыраазычылык

билдирүү менен айрылышуусу текстте автордун тилдик каражаттарды билгичтик менен, кылдат колдонуусу аркылуу көркөм чыгарманын эстетикалык таасирдүүлүгү, көркөмдүүлүгү артып, окурманга эстетикалык ырахат тартуулоо күчүнө эгедер кылып жазуучунун нукура чыгармачылык талантка ээ экендигин белгилеп көрсөтөт.

Чыгармачылык чеберчилик, нукура таланттуулук, мыкты калемгерликтин уюткусунда жаралган көркөм текстте сөз мааниси кеңейтилип, ар бир тилдик каражатка, анын тулкусуна олуттуу маани ыйгарылып, көркөм сөз каражаттарынын ар бири чыгармачылык көркөмдүк менен берилет.

Ошол эшелондордун үнүн дагы бир жолу чыгармада кездешет. “Алиман бир жаткан кыркырап, жан талашып жатса, о, шумдугуң ай, кулагыма тундуруп дагы да баягы эшелон-кыйкырык улаш эки паравоз алып учкан вагондор мээмди как жарып өтүп бараткансып, “Апа-а! Алима-ан!”-деп аркыраган шамал жула качкан үнгө, баланын “ба-а-а!” деп бакырган үнү кошулду. О, турмуш ай, неге мынча катаал болдуң, неге мынча сокур болдуң? Бала да түштү, Алимандын жаны да кете баштады. Кызыл эт немени этегиме антип-минтип орой салып карасам, Бекташ колтугунан алып көтөргөн калыбында, Алимандын мойну бир тарабына кыйшайып, колдору салаңдап калыптыр. “Кокуй, Алиман!” - деп, тамырын кармап салсам, жан жок кетип бара жатыптыр. Аркыраган шамалды жиреп, эшелондун шакылдаганы эч бир кулагымдан кетпей, дүйнөгө келер замат, “Ба-а!”- деп кыйкырган биринчи тунгуч үнү менен өлүп бара жаткан энесине кош айткансып, бала ыйлап, Алимандын көзү муз тартып агына айланып жатты”.

Айрылуунун трагедиясы Толгонайдын эсинде эшелондордун үнү, уулунун шамал жулуп качкан кыйкырыгы менен сакталгандыгын берүүнүн мыкты жолу экендигин белгилегибиз келет. Бул – автордон чыгармачылык талантты талап кылган ыкма. Тилдик каражатка опол тоодой жүк жүктөп, идеяны каймана туюндурууда көркөмдүккө жетише алган.

Тилдик каражаттардын коннотациясы (куйрук улаш кыйкырган эшелондордун үнү, арылдаган шамал, эне-баланын ызы-чууда жан далбас урушу ж. б. у. с.) көркөм тексттеги ойдун кыймылына, көркөм образдын түзүлүшүнө өзүнүн чоң таасирин тийгизген. Тексттин өзүнчө бир айырмалуу, өзгөчөлөнгөн энергиясы тексттин фоноструктурасы аркылуу түзүлүп, ал өзгөчө бир стилдик өң-түскө ээ болуп, тексттин эмоционалдык таасирдүүлүгүн арттырып турат. Тексттеги маанай окурмандын көңүлүнө көчөт.

Көркөм стилде дүйнөнү көркөм-эстетикалык негизде чагылдыруу стилдик коннотациялар аркылуу ишке ашты.

Көркөм текстте сөздүн коннотациясы өзгөчө мааниге ээ болду. Башкача айтканда, бул текстте, ар бир тыбыш, сөз, сүйлөмдүк конструкция, интонация белгилүү бир жүк көтөрүп, кандайдыр бир көркөм-эстетикалык кызмат аткарып турат. Көркөм текстте фоностилистикалык каражаттар көркөм колдонулгандыктан, тексттеги маани, мазмун эстетикалык таасирдүүлүккө ээ болду. **Стилдик коннотация аркылуу чыгарманын эстетикалык таасир этүү мүмкүнчүлүгү өстү, көркөмдүүлүгү артты десек болот.** Көркөм чыгармада автордун берейин деген ою, эмоциясы, мамилеси, баасы, маанайы, информациянын мааниси стилдик боёктор аркылуу каймана түрдө чыгармачылык менен туюндурулду.

Көркөм тексттеги автордун сөз менен иштей билүү чеберчилиги окурманды идеяны купуя туя билип, бул тилдик каражаттардын коннотацияланышы аркылуу көңүл теренинде ажайып көркөм, эстетикалуу дүйнө таанымды жарата алуу касиетине

эгедер кылат.

Сөздүн коннотациялык мааниси ар бир адамга жекече таандык болгон тилдик сезимталдыкты өөрчүтөт жана көркөм табитти жаратат. Тилдин стилистикалык мүмкүнчүлүгүн түшүнбөгөн адам жогорудагыдай коннотациялык маанилерди колдоно албайт жана аларды түшүнүүгө да мүмкүнчүлүгү жетпейт.

Орустун улуу жазуучусу А. П. Чехов «Сильные ощущения» деген аңгемесинде стилдик коннотация тууралуу төмөндөгүдөй пикирди айткан: “Приятель говорил не новое, давно всем известное, и весь яд был не в том, что он говорил. А в анафемской форме... Слушая его тогда я убедился, что одно и тоже слово имеет тысячу значений и оттенков, смотря по тому как оно произносится. По форме. Какая придается фразе» [5, 19-б.].

Демек, стилдик коннотациялар аркылуу айтылган информациядагы концептуалдуу маанини туюп билүүгө болот. Башкача айтканда, сөздөрдүн лексика-стилистикалык, фоностилистикалык, грамматика-стилистикалык боёктору аркылуу сүйлөшүүдөгү негизги саясатты, сүйлөшүүнүн, сөздүн төркүнүн, сүйлөшүүнүн түпкү максатын, эмоциялык негизин, сүйлөшүүдөгү маанилик оттенектуу билүүгө болот. Ошондуктан стилдик коннотация маселеси стилистиканын эң негизги, маанилүү маселелеринин бири болуп эсептелинет.

Түпкү негизинде көркөм чыгарма адамдын жан дүйнөсүн калыптандырат. Анда окуялардын белгилүү бир ырааттуулугу бар. Анда кайталангыс, кылдат сүрөттөөлөр, өтмө маанидеги сөздөр, көркөм сөз каражаттары, образдуулуктун элементтерин камтыган тилдик каражаттар, стилдик коннотациялар өтө көп кездешкендиктен, көркөм чыгарма адамдын көркөм ой жүгүртүүсүн да өнүктүрөт. Ошондуктан көркөм сөз устаттары тарабынан биз күнүмдүк турмушта колдонуп жүргөн “жөнөкөй” гана сөздөр сыйкырдуу күчкө ээ болуп, кадимки, жандуу нерседей адамдын акылына да жана сезимине да таасир этет. Тилдик каражаттардын кайсынысын албайлы, көркөм чыгарманын алкагына өткөндө таанылгыс болуп өзгөрөт. Көркөм текстте акын-жазуучунун чыгармачылыгы менен тилдик каражаттар бир нече кошумча маанилерди өз боюна сиңирип, алардын башта байкалбаган маанилери, маанилик оттенектору ачылып, көркөм сөз дүйнөсүндө тилдик каражаттардын жаңы өңүтү, жаңы жагдайлары ажайып көрүнөт.

Стилдик каражаттар подтексттик информацияны, автордун ачык айтпаган подстилдик ньюанстарын, көркөм тексттеги көмүскө ойду же маанини, подтекстти ачып берүүдө, тексттин жалпы идеялык маанисин, негизин жетик туюндурууда олуттуу роль ойнойт жана ошондой эле бул маанилерди ого бетер тереңдетип, көз жоосун алып, окурманды тамшандырып, көркөм сөз берметтеринин көркөмдүүлүгүн, таасирдүүлүгүн, жугумдуулугун арттырат. Ошондой эле көркөм тексттин спецификасын түзгөн поэтикалуулукту, образдуулукту, экспрессивдүүлүктү, эмоционалдык-эстетикалык таасирдүүлүктү камсыз кылат. Подтексттик информацияны кыйытып туюндурган стилистикалык коннотациялар окурмандын көркөм кабылдоосуна таасир этип, тексттеги экспрессивдүүлүктү камсыз кылат.

Көркөм текст дүйнөнү көркөм чагылдырып, адам баласына эстетикалык ырахат тартуулоо, руханий азык берүү максатын көздөп, ушул максатта кызмат аткарат. Мындай тексттерде поэтиканын мыйзамдарына ылайык көркөм ой жүгүртүлөт, берилүүчү информация кыйытылып, табышмактуу, көркөм, эстетикалуу туюндурулат.

Адабияттар:

1. Бахтин, М. М. Эстетика словесного творчества [Текст] / М. М. Бахтин. - М.: Искусство, 1979. - 423 с.
2. Лотман, Ю. М. Анализ поэтического текста [Текст] / Ю. М. Лотман. - Л.: Просвещение, 1972. - 189 с.
3. Риторика и культура речи в современном обществе и образовании // Сборник материалов Международной конференции по риторике. Выпуск 2. - М., 2006.
4. Усубалиев, Б. Көркөм чыгармага лингвостилистикалык илик [Текст] / Б. Усубалиев. - Бишкек: Картпредприятие УД МСХ КР, 1994. - 200 б.
5. Шанский, Н. М. Что значит знать язык и владеть им [Текст] / Н. М. Шанский и др. - Л.: Просвещение, 1989. - 192 с.